

РИТОРИКА Й БАРОКОВЕ ПРОПОВІДНИЦТВО У ШКІЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ КИЄВА XVII ст.

Шкільна педагогіка Києво-Могилянської колегії впроваджує риторичний курс у нову перспективу. Синтез середньовічної схоластичної та нової гуманістичної методик освіти, закріпленій єзуїтським «Ratio Studiorum» (1586–1599), став доктринальною основою шкільної педагогіки. Запровадження в Київській православної митрополії нової культури проповідання пов'язане з діяльністю св. Петра Могили. Змагальний – діалогічний – характер культури Бароко викликав трансформацію стосунків латинської та візантійської традицій на різних рівнях релігійного життя. Дискурсивне оформлення конфесійної ідентичності відбувається в бароковому казодійстві за посередництвом мови потридентської, контрреформаційної еклезіології.

Шкільна риторика й барокове проповідництво

Риторика увійшла до програми українських шкіл у контексті гуманістичної моделі освіти як одна з «семи вільних наук» поряд із арифметикою, геометрією, музикою, астрономією, граматиною та діалектикою. Наскільки можна судити, скажімо, з поеми Шимона Пекаліда «Про Острозьку війну» (1600), ці традиційні предмети європейського шкільництва були присутні вже в навчальному процесі Острозької Академії¹. Очевидно, братські школи Львова та Києва також використовували гуманістичну модель освіти². Шкільна педагогіка Києво-Могилянської колегії впроваджує риторичний курс у нову перспективу. Українська версія колегії та моделі навчального процесу в ній виробляються вже після запровадження за часів генерала Клавдія Аквавіві шкільного права єзуїтів – «Ratio Studiorum», опрацьованого протягом 1586–1599 рр. у дусі «Правил Римської колегії» за провідної участі ректора Римської колегії о. Роберта Беллярміна³. У XVI ст. колегія (collegium) – «наукова інституція, монаший дім, у якому значне число монахів зайняте навчанням і провадженням школи»⁴ – несе на собі відбиток ігнатіанської педагогіки, що надавала

¹ Українська поезія XVI століття / Упор. В. Яременко. – К.: Радянський письменник, 1987. – С. 203.

² Пор.: «Повинен будеть дидакал учити и на писмѣ им подавати от *грамматики, реторики, діалектики, музики и от прочих внішних поетов*, и от святого Євангелія, от книг апостолских» (Порядок школьний 1586 р. // Пам'ятки братських шкіл на Україні: Кінець XVI – початок XVII ст. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 40).

³ Darowski R., SJ. Filozofia w szkołach jezuitckich w Polsce w XVI wieku. – Kraków: Fakultet Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego, 1994. – S. 55–87.

⁴ Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy: 1564–1995. – Kraków: WAM,

першорядного значення християнському формуванню студентів. Відтак же синтез середньовічної схоластичної та нової гуманістичної методик освіти⁵, закріплений «*Ratio Studiorum*», став доктринальною основою педагогіки Києво-Могилянської колегії.

Риторичні студії визначають у цій моделі певний рівень навчального процесу — вищий шабель гуманітарних студій⁶, пов'язаний із засвоєнням ідей «*Риторики*» Аристотеля, ораторського мистецтва Цицерона, Сенеки та Квінтіліана, «*De bello Gallico*» Юлія Цезаря й спадщини Тацита⁷. Базовим підручником риторики в єзуїтських колегіях з 1599 р. виступає «*De arte retorica libri III*» Кипріяна Соареса, вперше видана 1562 р., перевидана до кінця XIX ст. понад двісті разів⁸ та охоче цитована київськими професорами⁹. Дискусії довкола рівня оригінальності вітчизняних поетик і риторик¹⁰ не ставлять під сумнів прагматичної мети знайомства з основами теорії красномовства — за визначенням Наталі Пилипюк, «виховання кваліфікованих речників власної віри й концепції громадянства, активних учасників життя церкви й держави»¹¹, цілком суголосних в українській школі педагогічним завданням риторики як елемента тривіального¹² рівня освіти в єзуїтських колегіях.

Самі курси риторики, читані в Києво-Могилянській колегії, наскільки можна судити з їхніх збережених конспектів, починаючи від курсу о. Йосифа Кононовича-Горбацького «*Orator Mohileanus*» (1636–1637 рр.), мають звичайний для лекційних курсів компілятивний характер і формують риторичну культуру вихованців на досвіді класичного латинського красномовства. Та практика живого слова зосереджувалася головню не в навчальних аудиторіях, а довкола церковного амвону, з якого ректори й настоятелі Богоявленського Братського монастиря, викладачі риторики та інші освічені іереї демонстрували взірці творення ораторського дискурсу на основі синтезу класичної та патристичної традицій у вимірах ранньомодерної прагматики проповідницького тексту. Знаковим доповненням до цієї практики стала книга ректора Києво-Могилянської колегії

1996. — S. 291.

⁵ La pedagogia della compagnia di Ges // Atti del Convegno Internazionale (Messina 14–16 novembre 1991). — Messina: E.S.U.R.-Ignatianum, 1992. — P. 91.

⁶ Konstytucje Towarzystwa Jezusowego wraz z przepisami Kongregacji Generalnej XXXIV oraz Normy Uzupelniające zatwierdzone przez tę samą Kongregację. — Kraków — Warszawa: WAM, 2001. — S. 140, 169.

⁷ Piechnik L., SJ. Początki Akademii Wileńskiej: 1570–1599. — Rzym: Apud «Institutum Historicum Societatis Jesu», 1984. — S. 83, 86; Encyklopedia wiedzy o jezuitach. — S. 568.

⁸ O'Malley John W., SJ. Pierwsi Jezuiti / Przekład z ang. — Kraków: WAM, 1999. — S. 366.

⁹ Вомперский В. П. Риторика в России XVII–XVIII вв. — М.: Наука, 1988. — С. 7.

¹⁰ Див. зокрема: Сивокінь Г. Давні українські поетики / 2-е вид. — Харків: Акта, 2001. — С. 37–57; Маслюк В. П. Латиномовні поетики і риторика XVII — першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. — К.: Наукова думка, 1983. — С. 9–24.

¹¹ Пилипюк Н. Київські поетики і ренесансні теорії мистецтва // Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 80.

¹² Пов'язаного із засвоєнням «тривіуму» (трьох із семи вільних мистецтв): граматики, риторики, діалектики.

о. Йоаникія Галятовського «*Ключ розуміння*» (1659) з безпрецедентною спробою кодифікації досвіду київського барокового проповідництва «*Наука альбо способ зложеня казаня*»¹³.

Стратегія проповідницького дискурсу

Проповідь як «сповіщення євангельського вчення про наше спасіння в живій мові перед народом»¹⁴ входить у церковну культуру від її апостольських початків. Стратегія проповіді визначалася Христовим благословенням апостолів: «Тож ідіть, і навчіть усі народи, хрестячи їх в Ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, навчаючи їх зберігати все те, що Я вам заповів» (Мт. 28:19–20). Західне проповідництво, активно присутнє в українській церковній дійсності XVI–XVII ст., пережило найбільш радикальну віднову в неспокійні часи пізнього Середньовіччя як активний чинник плекання масової церковної свідомості, подолання ересей і забобонів. IV Латеранський собор (1215) запровадив навіть посаду постійного проповідника при єпископських кафедрах. Особливу місію в служінні слова в Західній Церкві перебирає орден домініканців – «*Ordo Fratrum Praedicatorum*», або Орден проповідників¹⁵. Неодноразове нагадування архиерейських синодів Польського королівства клирикам протягом XV ст. про обов'язок проповідування засвідчує істотну увагу до цього аспекту священнослужіння¹⁶.

Міжконфесійні змагання часів Реформації актуалізували ці якості, зосереджуючи тематику проповідей на контроверсійних богословських і суспільно-церковних проблемах, що стали предметом дискусій. Зміна стратегій проповідницької культури Заходу була кодифікована Тридентським собором (1545–1563), діяння якого включали рекомендації стосовно обов'язку проповідування єпископами, часу проповідування, змісту проповіді тощо. Так, у декреті «Про реформацію», прийнятому на п'ятій сесії Тридентського собору 17 червня 1546 р., наголошується на необхідності проповіді Євангелія й визначається порядок делегування єпископами проповідницьких повноважень клірикам¹⁷.

Очевидно, що постсередньовічне українське проповідництво за умов перетворення Київської митрополії на Церкву конфесійної меншості в польсько-литовській державі неминуче виробляло свою риторичну стратегію під великим впливом войовничого традиціоналізму з

¹³ Біда К. Йоаникія Галятовський і його «Ключь разумѣнія». – Рим, 1975. – CIV; 527 с.; Йоаникія Галятовський. Ключ розуміння / Підготувала до видання І. П. Ченіга. – К.: Наукова думка, 1985. – 445 с.

¹⁴ Аверкий (Таушев), архієп. Руководство по гомилетике. – М.: Православный Свято-Тихоновский богословский институт, 2001. – С. 11.

¹⁵ Католическая энциклопедия. – М.: Изд-во францисканцев, 2002. – Т. 1. – Стб. 1681–1686.

¹⁶ Wolny J. ks. Kaznodziejstwo // Dzieje teologii katolickiej w Polsce. – Lublin, 1974. – Т. 1. – S. 294–295.

¹⁷ The Canons and Decrees of the Sacred and Oecumenical Council of Trent / Trans. J. Waterworth. – London: Dolman, 1848. – P. 24–29.

домішкою ксенофобії. Попри травестійну природу ранньобарокового «Казаня руського»¹⁸ можна припустити, що пародійовані в ньому моделі народної релігійності свідомо чи позасвідомо підтримувалися проповідниками не лише внаслідок їхньої власної інтелектуальної обмеженості, а й через демонстративне свідчення належності до простонародного, не «зіпсованого» схоластикою типу клирика. Плекання узвичаєних інтерпретаційних прийомів могло бути елементарним засобом безпретензійного захисту конфесійної ідентичності.

Залучення української церковної спільноти до широкомасштабної церковної полеміки, безперечно, становило істотний чинник трансформації проповідницької культури, вимушеної орієнтуватися на потребу формування у вірних свідомості своєї конфесійної тотожності. Запровадження в Київській Церкві нової культури проповідування пов'язане з діяльністю св. Петра Могили. Костянтин Біда стверджує досить прямолінійно:

Відкривши дорогу культурним і літературним впливам Заходу та побудувавши систему навчання в Києво-Могилянській Академії на західних взірцях, Петро Могила започаткував новий період в українському ораторському жанрі... Могила дав перший взірць ораторства нового типу у своїй проповіді «Крест Христа Спасителя і кожного чоловіка» з 1632 р., увівши до неї, згідно з новим літературним кодексом, композиційний поділ на такі частини, як *ексординум*, *наррація* і *конклюдія*¹⁹.

І хоча винесення одного конкретного тексту на рівень вододілу між періодами вітчизняного проповідництва може викликати сумнів, як і узалежнення вступної та висновкової частин казання від новаторської для України композиційної схеми, рубіжний характер проповідницької діяльності самого митрополита Петра Могили та його оточення не потребує доказів. Барокові тенденції в культурі живого слова, що спостерігаються через вплив на писані тексти вже з кінця XVI – початку XVII ст., складаються на цей час у нову дискурсивну стратегію, виявлену досить широко та розмаїто.

Характерна для Бароко «емблематична експансія на різні види мистецтва й літератури»²⁰ спостерігається, скажімо, вже в «погребовому казанні» ректора Києво-Могилянської колегії о. Ігнатія Старушича на похорон князя Іллі Святополка Четвертинського – «повноцінній і майстерно укладеній бароковій проповіді, побудованій на розгортанні та варіюванні образу *шати*, одягу – образу, видобутого оратором із *гербового клейноду* князів Святополк-Четвертинських»²¹, як характеризує його Володимир Крекотень.

¹⁸ *Strumiński B., Jurkowski M.* Українське «Kazanie ruskie» z północno-zachodniego Polesia, powstałe najpóźniej w 1697 roku // *Slavia Orientalis*. – 1961, nr 1. – S. 57–79; *Махновець Л.* Сатира і гумор української прози XVI–XVII ст. – К.: Держлітвидав України, 1964. – С. 390–392.

¹⁹ *Біда К.* Іоанікій Галятівський і його «Ключ разумія». – С. LXII.

²⁰ *Pelc J.* Słowo i obraz na pograniczu literatury i sztuk plastycznych. – Kraków: Universitas, 2002. – S. 121.

²¹ *Крекотень В. І.* До історії української барокової учительсько-ораторської прози. Казання Ігнатія Оксеновича Старушича на погребі князя Іллі Святополк-Четверте[и]нського //

Медитативні інтенції потриденської духовності²² стимулюють певне дистанціювання проповідницького дискурсу від прагматики реальної дійсності. Актуальні мотиви суспільного служіння Церкви, міжконфесійних змагань тощо явно поступаються пріоритетом фундаментальним проблемам духовного життя особистості, співмірюваного з євангельським ідеалом і досвідом давніх праведників. Помітне абстрагування від динаміки світського життя, котре зазвичай закидали дослідники XIX – початку XX ст. українській бароковій проповіді, певною мірою відображає інтроспективну інтенційність тексту, покликаною звільняти духовний світ особистості від деспотичного втручання доквілля.

Етноконфесійні парадигми риторичного дискурсу

Зміни, пережиті українським проповідництвом у першій третині XVII ст., зазвичай розглядаються дослідниками в двох площинах. Над російськими істориками Церкви тяжіє авторитетне судження Сергія Смирнова (1870–1916) про те, нібито «в Давній Русі церковна учительність виявлялася не в тих формах, що тепер. Живої церковної проповіді не було, але вона замінювалася уставними читаннями в церкві, а потім індивідуальним таємним проводом духівника»²³. Відповідно визнається, що жива літургійна проповідь була в Східній Європі відгомонам «католицького шкільного проповідництва, що викликало наслідування собі в південноруських краях, і вона перейшла в Московську державу разом із київською схоластичною освітою»²⁴. Подібні погляди можна зустріти в Олександра Архангельського, Костянтина Харламповича, Маргарити Корзо²⁵. Історики нашого письменства з другої половини XIX ст. накладають на риторичну дійсність кінця XVI – початку XVII ст. схему зміни «греко-слов'янського» типу проповіді на «латинсько-польський»²⁶, часом надміру різко протиставляючи обидва типи проповідництва²⁷.

Українське літературне барокко: Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 250.

²² *Омэни Д., ОР. Христианская духовность в католической традиции / Пер. с англ. – Рим; Люблин: Изд-во Святого Креста, 1994. – С. 231–280.*

²³ *Смирнов С. И. Древнерусский духовник. – М.: Православный Свято-Тихоновский богословский институт, 2004. – С. 232.*

²⁴ *Никольский Н. К. Исторические особенности в постановке церковно-учительного дела в Московской Руси (XV–XVII вв.) и их значение для современной гомилетики. – СПб., 1901. – С. 4.*

²⁵ *Архангельский А. С. Очерки из истории западнорусской литературы XVII–XVIII вв. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1888. – С. 123; Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – Т. 1. – С. 420, 429; Корзо М. А. К характеристике польской католической и украинской православной проповеди XVI–XVII вв.: Проблема греха и человеческой природы // <http://osi.ru/web/hiedu.nsf/...Korzo.doc>*

²⁶ *Крекотень В. І. Оповідання Антонія Радивиловського: З історії української новелістики XVII ст. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 11–55.*

²⁷ *Сумцов Н. Ф. Иоанникий Галатовский: К истории южно-русской литературы XVII в. – К., 1884; Сумцов Н. Ф. К истории южно-русской литературы XVII столетия: Лазарь Баранович. – Харьков, 1885. – Вып. 1.*

За цією схемою, ораторська культура Києво-Могилянської колеґії виглядає лише закріпленням зміни етноконфесійних парадигм у проповідницькій традиції Київської православної митрополії.

Не торкаючись проблеми учительного служіння Церкви в Московській державі, варто відразу поставити під сумнів тезу про відсутність літургійної проповіді в Київській церкві до XVII століття. Її спростовують вельми значуща з естетичного й богословського погляду проповідницька спадщина домонгольських часів²⁸, цілком певні відомості про ораторську творчість пізнього Середньовіччя²⁹, а також логічне припущення про те, що абсолютна більшість писаних текстів проповідей не могла зберегтися в силу усного побутування з великою роллю імпровізації. Очевидно, що і в Середні Віки, і нині більшість проповідників не є ані обдарованими ораторами, ані оригінальними богословами і схильні використовувати в літургійній практиці готові тексти або принаймні взірці казань. Але це в жодному разі не знімає ймовірності оригінальної проповідницької творчості в цьому середовищі.

Концептуальна похибка в протиставленні «греко-слов'янського» та «латино-польського» типу проповіді впливає з його анахронічної природи. Ораторська спадщина Отців Церкви, як і духовність аскетів Єгипту, Синаю, Палестини, сягає часів пізньої Античності й раннього Середньовіччя, пов'язана з відповідними типами культури й художніми стилями та має універсальний, загальнохристиянський характер. Їх рецепція на слов'янському сході Європи навряд чи перевершує рівень знайомства зі спадщиною Отців академічного богослов'я Заходу. Центри видання й популяризації творів Отців також виникають спершу на Заході, зокрема у Венеції. І нові, потридентські екзегетика й герменевтика, зберігали пріоритетну роль латинських учителів Церкви. Вони досить широко залучають також досвід олександрійського, антиохійського, каппадокійського богослов'я³⁰. Серйозні критики тогочасної православної релігійної свідомості на зразок о. Петра Скарґи закидали їй саме розрив із вселенською — католицькою — Церквою та з грецьким патристичним богослов'ям³¹, обумовлений, зокрема, мовною дистанцією (відома теза про шкоду церковнослов'янської мови для пізнання цивілізації Античності й Візантії).

Змагальний — діалогічний — характер культури Бароко викликав, зокрема, помітну трансформацію стосунків західної, латинської та

²⁸ [Левицький Ярослав, о.] Перші українські проповідники і їх твори. — 2-е вид. — Рим, 1973. — 188 с.

²⁹ Пелешенко Ю. В. Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV — початку XVI ст. — К.: Наукова думка, 1990. — С. 27–87; Пелешенко Ю. Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII–XV ст.): Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції. — К.: Фоліант, 2004. — 422 с.

³⁰ Padovese L. Wprowadzenie do teologii patrystycznej / Tłum. A. Baron. — Kraków: WAM, 1994. — S. 31–32.

³¹ Obirek S., SJ. Wizja Kościoła i państwa w kazaniach ks. Piotra Skargi SJ. — Kraków: WAM, 1994. — S. 193–194; Шевченко В. Православно-католицька полеміка та проблеми унійності в житті Руси-України доберебетейського періоду. — К.: Преса України, 2002. — С. 227–237.

східної, візантійської традиції на різних рівнях релігійного життя, в тому числі й у навчальному служінні Церкви. Якості, охоплювані звичайно назвою «латино-польського» проповідництва, зосереджуються у вимірах контрреформаційної риторичної культури з властивими їй схильністю до екзальтації та широкого використання суто естетичних і психологічних прийомів емоційного впливу на реципієнта. Але саме це спонукає так зване латинсько-польське проповідництво до нового прочитання духовного досвіду Оригена, св. Іоана Золотоустого, каппадокійських Отців.

Зустріч київської традиції з духовністю західної Контрреформації взагалі рясніла несподіванками й парадоксами. У час активного засвоєння київською школою томістичної філософії та богослов'я³² єзуїтські школи — зокрема, польські — протистояли абсолютизації їхнього авторитету³³. Парадоксальне повернення Ігнатія Лойоли до духовності Отців Пустелі³⁴ випереджало ісихастські захоплення Сходу епохи прп. Паїсія Величковського і відродження старчества. Згодом нові тенденції в афонітській духовності дивним чином пов'язуються з ігнатіянськими впливами на прп. Никодима Святогорця та його послідовників³⁵.

Риторичний дискурс прагне внести внутрішню впорядкованість у комунікативні стосунки в межах християнської спільноти. Розуміння вимірів цієї спільноти та її місця у вселенській Церкві багато в чому визначає семіотичні параметри барокової проповіді. Дискурсивне оформлення конфесійної ідентичності відбувається в бароковому казnodійстві за посередництвом мови потридентської, контрреформаційної еклезіології, що поставила під сумнів остаточність розколу 1054 р. й прагнула подолати антиномічність ренесансного гуманізму та сувору безкомпромісність Середньовіччя. Діалог західної та східної християнської цивілізацій на терені України продукує тексти, стилістика яких варіюється в межах однієї семіотичної системи, що прагне подолати партикулярність київського відгалуження візантійської традиції задля опанування універсальної мови благовіствування ранньомодерної доби. І еклезіологічний вимір унійних пошуків у Бересті, і нові спроби витлумачити ідею помісності Київської Церкви в оточенні св. Петра Могили, і педагогіка Києво-Могилянської колегії, і риторична культура киево-чернігівського богословського середовища XVII ст. можуть розглядатися нами в загальному контексті опанування цієї нової мови, яка могла б стати засобом сповіщення

³² *Флоровский Г., о. Пути русского богословия.* — 3-е изд. — Париж: YMCA-Press, 1983. — С. 42–54.

³³ *Piechnik L., SJ. Początki Akademii Wileńskiej: 1570–1599.* — Rzym: Apud «Institutum Historicum Societatis Jesu», 1984. — S. 123, 190.

³⁴ *Špidlik Th., SJ. Ignacy Loyola a duchowość Wschodu.* — Kraków: WAM, 2005. — 216 s.

³⁵ *Viller M. Nicodème l'Agiorite et ses emprunts à la littérature spirituelle occidentale. Le combat spirituel et les Exercices de S. Ignace dans l'Église byzantine // Revue d'Ascétique et de Mystique.* — Toulouse, 1924. — Nr. 5. — P. 174–177; *Шпідлік Т. Духовність християнського Сходу / Пер. з італ.* — Львів: Вид-во ЛБА, 1999. — С. 24.

духовних цінностей східной хрысціянскай цывілізацыі еўрапейцаў добы Контррэфармацыі.

Archbishop Ihor Isichenko (Kharkiv)

SCHOOL RHETORICS AND BAROQUE PREACHING AT KIEVAN SCHOOL CULTURE OF THE 17th CENTURY

School pedagogics of the Kyiv Mohyla college introduces a course of rhetorics into a new prospect. Synthesis of medieval scholastic and new humanistic techniques of the formation, fixed by Jesuit «Ratio Studiorum» (1586–1599), became a doctrinal basis of school pedagogics. Introduction a new culture of preaching in the Kyiv Orthodox metropolity is connected with St. Peter Mohyla's activity. Competitional – dialogical – character of a baroque culture has caused transformation of mutual relations of the Latin and Byzantine traditions at different levels of a religious life. A discursive registration of the confessional identity occurs in baroque preaching at means of post-Trent, Counter-Reformation ecclesiology's language.

Алена Шумовіч

АДЛЮСТРАВАННЕ ЖЫЦЦЯ І ДЗЕЙНАСЦІ СІМЯОНА ПОЛАЦКАГА Ў ЭКСПАЗІЦЫІ МУЗЕЯ-БІБЛІЯТЭКІ СІМЯОНА ПОЛАЦКАГА

У артыкуле расказваецца пра гісторыю стварэння і асаблівасцяў экспазіцыі музея-бібліятэкі Сімяона Полацкага, аб тым, як праз экспазіцыйную прастору раскрываецца шматгранная дзейнасць асветніка.

25 сакавіка 1994 года, да 365-годдзя з дня нараджэння Сімяона Полацкага, на яго радзіме, у Полацку, адкрыўся Музей-бібліятэка Сімяона Полацкага. Размясціўся ён пад адным дахам з Музеем беларускага кнігадрукавання ў будынку жылых келляў былога Богаяўленскага манастыра – помніку архітэктуры XVIII стагоддзя, у памяшканні былой Кацярынінскай царквы, што знаходзіцца над падмуркамі драўлянага будынка брацкай школы XVI ст., у якім